

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 18 (2016)

AFLEVERING I

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een *peer reviewed* tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van *double blind peer review*.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gereciperde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR
Contribuant van OVR wordt men door zich te abonneren op *Pro Memorie*. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel.: 035-6859856 e-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof. dr. D. De ruyscher (Vrije Universiteit Brussel); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); dr. mr. J.M. Milo (Universiteit Utrecht); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof.dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.L.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit); prof.dr. L.H.J. Sicking (Vrije Universiteit Amsterdam/Universiteit Leiden)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR – website: promemorie.verloren.nl

Foto omslag: detail (de jurist) uit 'Allegorie op de zeven standen', Gent, Collectie STA'M, inv.nr. 516 (© STA'M).

Jaarcontributie gewone leden in Nederland €39,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-

ISSN 1566-7146

MR. JOSEPH WINKEL (1881-1945), NAAMGEVER VAN HET MR JOSEPH WINKEL STUDIEFONDS RECHTSGESCHIEDENIS

I Inleiding

Ter gelegenheid van het emeritaat van de schrijver op 10 oktober 2014 is een stichting opgericht met het oogmerk van het bevorderen van de beoefening van de rechtsgeschiedenis in ruime zin. Deze stichting is genoemd naar Mr. Joseph Winkel, grootvader van de schrijver, die 36 jaar advocaat was aan de Rotterdamse balie, daar een zeker succes had, maar uiteindelijk – als zovelen – werd vermoord bij de evacuatie van Auschwitz. Moge deze paar regels mede een herinnering zijn aan een mens die zonder graf is omgekomen in een van de meest dramatische perioden van de wereldgeschiedenis.

Enkele verdere overwegingen hebben geleid tot het schrijven van deze korte biografie. Zo is het aan het einde van een rechtshistorische loopbaan wellicht goed om eens even om te zien naar het verleden, ook in meer familiere zin. Schrijver dezes is met enige goede wil de derde rechtshistoricus in de familie. Verder worden hoogleraren nogal veel, misschien zelfs wel veel te veel, ook in hun persoon geëerd, de eerdere generaties daarentegen hebben in de openbaarheid betrekkelijk weinig aandacht gekregen, terwijl hun leven zich afspeelde in een veel meer bewogen periode van de geschiedenis. Een terugblik is wellicht des te meer op zijn plaats, omdat bij de beschrijving van eerdere generaties ook enig micro-historisch perspectief wordt geboden bij de geschiedenis van de zo ingrijpende Tweede Wereldoorlog. In deze kleine familiegeschiedenis komt naar voren, hoezeer overleven als vervolgde of als militair in de oorlog van kleine toevalligheden afhankelijk was. Deze biografie van Joseph Winkel is daarom in twee opzichten aangevuld: er wordt ook kort aandacht besteed aan de lotgevallen in de oorlog van de twee broers van Joseph Winkel en er zijn enige biografische notities opgenomen over zijn zoon Mr. Hans Winkel (1909-1986), advocaat, privaattoecent, magistraat en rechtshistoricus.¹

* Met dank aan alle gevers die aan dat fonds hebben willen bijdragen. De Erasmus School of Law doneerde een substantieel bedrag. Het bestuur is als volgt samengesteld: mevrouw prof.mr. L.M. Coenraad, voorzitter, prof.mr. W.J. Veraart, secretaris-penningmeester, dr. G.P. van Nifterik, lid, en B. Winkel, Ing., lid. Aanvragen voor een subsidie: wj.veraart@vu.nl.

¹ De gegevens zijn deels gebaseerd op een handgeschreven nagelaten autobiografische schets.

2 Mr. Joseph Winkel

Joseph Winkel werd geboren op 29 mei 1881 in Den Haag als tweede zoon van Samuel Winkel (1846-1917) en Hester (Esther) Heijmans (1850-1907).² Hij had een oudere broer (Sylvain, 1877-1943) die medicijnen studeerde in Amsterdam, in 1902 bij Hector Treub promoveerde en huisarts werd, eerst in Termunten, later in Rotterdam. Hij had verder een jongere broer Michel (Michiel) Winkel, later tekenleraar aan de Kunstacademie te Rotterdam en aan de Libanon-HBS (1882-1964), en een jongere zuster Sara (1883-1946, in de oorlog ondergedoken).

Het gezin moet een zekere welstand gekend hebben, want alle kinderen kregen een behoorlijke opleiding. Vader Samuel Winkel was een zakenman, hij oefende het beroep van zaakwaarnemer en praktizijn uit en vestigde zich met zijn gezin vanuit Den Haag in Rotterdam in 1890.³ Gedurende het decennium ervoor woonde het gezin een tijd lang in Antwerpen. Er is een zwierige foto overgeleverd waarop hij en zijn zoon Michel zijn afgebeeld in Berlijn. Het gezin stond in de Joodse traditie; Samuel is begraven op de Joodse begraafplaats aan het Toepad in Rotterdam.⁴

Mr. Joseph Winkel, getekend door zijn broer Michiel (Michel) Winkel op 12 juli 1937. Familiebezit.

Joseph (Jos) Winkel doorliep vlot het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam, waar hij in 1899 eindexamen alpha aflegde. Hij was een van de oprichters van de gymnasiastenbond. Een van de leraren klassieke talen die blijvende indruk op hem maakte, was de dichter dr. J.H. Leopold, een van de Tachtigers. Hij was verder zo enthousiast over zijn lessen Grieks en Latijn dat hij in zijn volwassen leven Latijnse en Griekse auteurs is blijven lezen, meestal samen met anderen.⁵ Hij heeft later ook nog bijlessen Grieks en Latijn gegeven. In 1902 ging hij rechten studeren in Leiden.⁶ Hij werd geen lid van het Leidsch Studenten Corps (LSC), hoewel dat in zijn tijd ook voor studenten met een Joodse achtergrond tot de mogelijkheden behoorde.⁷ Mogelijk is dat de financiële

Joseph (Jos) Winkel doorliep vlot het Gymnasium Erasmianum in Rotterdam, waar hij in 1899 eindexamen alpha aflegde. Hij was een van de oprichters van de gymnasiastenbond. Een van de leraren klassieke talen die blijvende indruk op hem maakte, was de dichter dr. J.H. Leopold, een van de Tachtigers. Hij was verder zo enthousiast over zijn lessen Grieks en Latijn dat hij in zijn volwassen leven Latijnse en Griekse auteurs is blijven lezen, meestal samen met anderen.⁵ Hij heeft later ook nog bijlessen Grieks en Latijn gegeven. In 1902 ging hij rechten studeren in Leiden.⁶ Hij werd geen lid van het Leidsch Studenten Corps (LSC), hoewel dat in zijn tijd ook voor studenten met een Joodse achtergrond tot de mogelijkheden behoorde.⁷ Mogelijk is dat de financiële

2 Huwelijksdatum 's-Gravenhage 27 oktober 1875.

3 Adresboek Rotterdam 1890, raadpleegbaar op internet. Adres: Korte Hoofdsteeg 10.

4 Het graf van Hester Heijmans is onvindbaar.

5 Nog in 2014 werden aan zijn kleinzoon twee boeken bezorgd (Teubner editie van Livius) door prof. mr. A.J.B. Sirks (Oxford) die blijkens een handtekening op het titelblad aan Joseph Winkel hebben toebehoord en in december 1942 werden gestolen bij het zgn. 'pulsen' van de inboedel. Andere boeken uit de grote bibliotheek kwamen na de oorlog op het Amsterdamse Waterlooplein terecht. De verhuysfirma Puls verkreeg in de oorlog een sinistere naam, omdat deze firma Joodse huizen leeghaalde na deportatie van de bewoners.

6 Zie In Memoriam 1940-1945, uitgegeven 'in opdracht van den Academischen Senaat' door de Universitaire Pers Leiden, Leiden, 1952. Met dank aan mr. J.M.J. Chorus.

7 Zie J. Presser, *Ondergang*, I, 's-Gravenhage, 1965, foto na p. 128: afbeelding van een kennisgeving van dr. O. Cahen

barrière van het lidmaatschap te hoog was. Corpsleden vochten op het station met niet-leden, onder wie Jos Winkel.⁸

Jos Winkel volgde colleges bij de toen bekende hoogleraar G.J.P.J. Bolland, een autodidact, die sterk onder invloed stond van Hegel, maar later nogal antisemitisch werd.⁹ Hij sloot in Leiden een levenslange vriendschap met de theologiestudent Bastiaan Tuinstra,¹⁰ bij wiens dochter Nellie en schoonzoon Dolf Tasseron (1916-2010)¹¹ hijzelf aanvankelijk en zijn dochter Elly later in de oorlog konden onderduiken.¹² In zijn studententijd kwam hij verder in aanraking met de hoogleraar oudvaderlands recht prof. mr. S.J. Fockema Andreea Sr. Bij hem legde hij het toen nog bestaande kandidaatsexamen Romeins-Hollands recht af. Jos verrichtte onbetaald diensten aan deze hoogleraar en was zelfs onder diens invloed bijna archivaris geworden.¹³

Het liep echter anders en na een promotie op stellingen in Leiden op 5 april 1906¹⁴ vestigde hij zich in dat jaar als advocaat en procureur in Rotterdam. Vanaf 1915 was zijn kantoor gevestigd aan de Wijnhaven 119 in Rotterdam. Tot zijn cliënten behoorden onder meer David Wijnkoop, die werd beschuldigd van majesteitsschennis, en dr. W. van Ravesteijn, beiden bekende figuren uit het linker politiek spectrum van die dagen. Hij sloot vriendschap met zijn confrère, de schrijver Ferdinand Bordewijk, tegen wie hij meer dan eens pleitte.¹⁵

Op 17 december 1908 trouwde Jos met Klaartje Gans, dochter van David Gans en Anna Werkhoven. Uit dit huwelijk werden twee kinderen geboren: Hans (11 december 1909-27 september 1986) en Elly (5 februari 1911-17 juni 2008). Zij woonden eerst op de Wolfshoek, waar beide kinderen werden geboren, maar in 1911 verhuisde het gezin naar de Voorschoterlaan 125 in Rotterdam. Tijdens de eerste wereldoorlog boden zij onderdak aan Belgische vluchtelingen.¹⁶

Omstreeks 1906 trad Jos uit de Joodse Gemeente. Wel bleef hij zijn hele leven geïnteresseerd in Spinoza, in het Jodendom, maar ook in de Christelijke levensbeschouwing. Ondanks zijn intense geestelijke interesse waardeerde hij ook bijzonder het goede der aarde. In Parijs, Brussel en Antwerpen kende hij de exclusieve restaurants. Zijn advocatenpraktijk had meer dan gemiddeld succes. De familie had inwonend huispersoneel en er werden vele buitenlandse reizen gemaakt. Bovendien was er een opgewekt sociaal leven. Onder

(1874-1943), waarin hij aankondigt dat hij gedwongen is zijn artspraktijk op te geven. Hij maakt in de kennisgeving een toespeling op zijn lidmaatschap van het LSC.

⁸ Mondelinge mededeling van Hans Winkel.

⁹ Zie W. Otterspeer, Bolland, *een biografie*, Amsterdam, 1906, 12.

¹⁰ Na de oorlog lieten Klaartje Winkel-Gans en Elly Winkel zich door deze dominee dopen en aannemen als lid van de Nederlands Hervormde Kerk.

¹¹ Hij wenste niet in aanmerking te komen voor een meer dan verdiende Yad Vashem onderscheiding.

¹² Klaartje Winkel-Gans was ondergedoken bij Ds. Tuinstra en zijn vrouw in Huis ter Heide tot aan de bevrijding.

¹³ Tafel­speech bij de promotie van de schrijver door zijn vader Hans Winkel, 11 februari 1983 (tekst in familiearchief).

¹⁴ De doctorsbul is bewaard gebleven in het familiearchief.

¹⁵ Bijv. in een echtscheidingsproces voor de rechtbank Rotterdam in 1916: vonnis Rechtbank Rotterdam, 1 mei 1916, NJ, 1916, 1212-1213.

¹⁶ Mondelinge mededeling van Elly Winkel.

meer H.M. Hirschfeld, tijdens de Tweede Wereldoorlog secretaris-generaal Economische Zaken, kwam in de jaren dertig geregeld met zijn zuster eten. Ook waren er oude vriendschapsrelaties met de familie van Maurits Binger, die in 1912 de eerste filmmaatschappij oprichtte.¹⁷ Op een van de reizen, een cruise op de Middellandse Zee, ontmoette Jos in de jaren twintig de familie Stanley, een dominee uit de Anglicaanse kerk, met wiens familie vriendschap werd gesloten. Deze relatie bleek in de oorlog belangrijk te zijn voor het indirecte schriftelijke contact van Hans Winkel in Londen met zijn ouders Jos en Klaartje en met zijn vrouw.¹⁸

Beide kinderen gingen studeren: Hans ging na vlot het Gymnasium Erasmianum te hebben doorlopen naar Utrecht om rechten te studeren in 1927 en Elly ging in 1931 naar Leiden, waar ze eerst Frans en later journalistiek studeerde.

3 Mr. Hans Winkel

Nadat Hans al in 1931 zijn doctoraalexamen had afgelegd, maakte zijn vader het mogelijk dat hij een lange studiereis naar het buitenland ondernam met het oog op het voorbereiden van zijn proefschrift.¹⁹ Zo volgde hij eerst colleges in Parijs van december 1931 tot juni 1932 en was hij tegelijkertijd stagiair bij het advocatenkantoor Crabeels.²⁰ Hij maakte er kennis met een aantal rechtshistorici zoals François Olivier-Martin (1879-1952) en Paul Collinet (1869-1938) en met de hoogleraar rechtsvergelijking Henri Lévy-Ullmann (1870-1947). Hans Winkel ontmoette er ook de iets oudere Gabriel Marty (1905-1973), die een paar jaar eerder in 1929 in Toulouse op een met het zijne verwant thema gepromoveerd was.²¹

17 Schoondochter Helena Winkel-Rauws verbleef in mei 1940 tijdelijk bij de familie Snoep-Binger, destijds woonachtig in Santpoort, na haar gedwongen evacuatie uit IJmuiden op 15 mei 1940, nog geen vier weken na haar huwelijk met Hans op 20 april 1940.

18 Een deel van die correspondentie is bewaard gebleven in het familiearchief. Een ander contact verliep via Zwitserland door een relatie in Genève van Elly Winkel, die in de jaren dertig een tijd lang secretaresse was van de bekende feministe Rosa Manus en van de *Rassemblement Universel pour la Paix* in Genève. De papieren daarover berusten thans in het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, onderdeel van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.

19 Introducties daartoe werden hem verschaft door prof. mr. J.C. Naber (1858-1850), goed bevriend met Jos Winkel. Over de verhouding van Jos en Hans Winkel met prof. mr. J.C. Naber, zie J.E. Spruit, 'De feestbundel voor Jean Charles Naber, Reconstructie van een bevolgen huldigingspoging', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1994, 367-382. De daar aangehaalde brieven bevinden zich in originali in het familiearchief, kopieën zijn ter inzage in het Utrechts Universiteitsmuseum. Zij zijn door een toeval bewaard gebleven. Jos Winkel gaf ze in de oorlog aan zijn confrère mr. G.J.C. Schilthuis, die ze na de oorlog aan Hans Winkel terugbezorgde, samen met een interessant dossier over het congres voor rechtsvergelijking in Den Haag in 1937. Hans Winkel assisteerde bij de organisatie van dat congres. Brieven hierover in het familiearchief.

20 Onder meer juridisch adviseur van de Belgische Ambassade in Parijs. Geen nadere gegevens gevonden.

21 Gabriel Marty promoveerde in 1929 aan de universiteit van Toulouse op het proefschrift *La distinction du fait et du droit: essai sur le pouvoir de contrôle de la cour de cassation sur les juges du fait*. Als medestudenten leerde Hans in Parijs twee later belangrijke rechtshistorici kennen: Paul Ourliac (1911-1998), kabinetschef van de minister van Onderwijs Jérôme Carcopino in het Vichy-regime (1941-1942) en vanaf 1940 hoogleraar rechtsgeschiedenis in Toulouse, en Valentin Al. Georgesco (1908-1995), na de oorlog hoogleraar rechtsgeschiedenis in Boekarest. Door bemiddeling van prof. Ourliac studeerde schrijver dezes een jaar in Toulouse (1974-1975).

In Londen liep bij stage in de tweede helft van 1932 bij Julian G. Lousada²² (1880-1946) op het kantoor Stephenson, Harwood & Tatham. Daarnaast volgde hij colleges in Londen en Oxford en ontmoette hij, (alweer) op voorspraak van prof. Naber, de hoogleraren R.W. Lee (1868-1958) en Sir William Holdsworth (1871-1944). Daarna ging hij naar Berlijn (december 1932-april 1933) in de spannende maanden van de *Machtsergreifung* van Hitler. Hij liep er stage bij het kantoor Simson & Wolff; het kantoor van de deken van de orde van advocaten, dr. Ernst Wolff (1877-1959).²³ Naast Ernst Wolff waren daar werkzaam: Paul Leverkühn, die in de Tweede Wereldoorlog verbonden was aan de Duitse ambassade in Ankara en een rol speelde in de spionageaffaire van Admiraal Canaris, en Fritz von Werner, na de oorlog lid van het *Bundesgerichtshof*. De *Referendarzimmer* van dit kantoor was beroemd.²⁴ Hans Winkel was in Berlijn niet alleen in het geldende recht, de rechtsvergelijking en de rechtsgeschiedenis geïnteresseerd, hij volgde ook de colleges van de bekende rechtsfilosoof Nicolai Hartmann (1882-1950) en maakte kennis met de hoogleraren Paul Koschaker (1879-1951) en Otto Gradenwitz (1860-1935). Hans en zijn moeder waren ooggetuigen van de geschiedenis toen zij na afloop van een concert op weg naar Unter den Linden²⁵ in een taxi langs de brandende Rijksdag probeerden te rijden op de avond

22 Julian Lousada behoorde tot de Sefardisch-joodse gemeenschap. Het kantoor bestaat nog steeds. Het is hoogstwaarschijnlijk op aanraden van Hans Winkel, die inmiddels (na 14 mei 1940) op het Londense Departement van Oorlog was tewerkgesteld, ingeschakeld in het proces-Amand voor het *House of Lords* als *solicitor* voor de Nederlandse regering in ballingschap, waarover Patrick Körver in zijn dissertatie heeft geschreven: P.H.J. Körver, *De Besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen in internationaal-rechtelijk en staatsrechtelijk perspectief*, [Deventer], 2004, 112 e.v. (promotor: L.C. Winkel). Patrick Körver heeft in of rond 2005 het kantoor bezocht. Archieven van het kantoor zijn niet bewaard gebleven. Over deze zaak-Amand, zie ook P. Schumacher, *Voor het Vaderland Weg, Nederlandse dienstweigeraars in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 2007. Een gedrukt processtuk van de procedure, het beroepsschrift bij de *House of Lords*, bevindt zich in het familiearchief, een tweede exemplaar is bewaard in het Nationaal Archief. Het geding was voor de positie van de Nederlandse regering in ballingschap in Londen van levensbelang: de *House of Lords* bevestigde in zijn uitspraak dat de Nederlandse regering in Londen een wettige regering was die het recht had onderdanen op te roepen voor vervulling van de dienstplicht. Over deze kwestie is Hans Winkel verhoord door de Parlementaire Enquêtecommissie die na de oorlog het kabinetsbeleid in Londen onderzocht: PEC Regeringsbeleid Londen 1940-1945, dl. 8C¹, 's-Gravenhage 1956, 107-110; het verhoor vond plaats op 16 maart 1949, zie ook de conclusies van dit verhoor in *Idem*, dl. 8A, p. 50-51, 64; 70, 78.

23 Ernst Wolff was de kleinzoon van Eduard von Simson, die eerst hoogleraar was in Koningsbergen en later advocaat in Berlijn en president van de Rijksdag. In die laatste hoedanigheid bood hij in de Spiegelzaal van Versailles aan de Pruisische koning Wilhelm I de keizerskroon aan en hij werd daarom in de adelstand verheven. Over Eduard von Simson, zie H.C. Heinrichs et al., *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*, München, 1993, 101 e.v. en J. Beatson en R. Zimmermann, *Jurists uprooted: German-speaking emigré lawyers in twentieth century Britain*, Oxford, 2004, 18-19. Zie over Ernst Wolff, die nog voor de oorlog naar Londen emigreerde en na de oorlog de eerste president van het hoogste gerecht binnen de Britse bezettingszone van Duitsland werd: Heinrichs, *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*, 643 e.v. en K. Luig, ... *Weil er nicht arischer Abstammung ist – Jüdische Juristen in Köln während der NS Zeit*, Keulen, 2004, 370 e.v. Hier is – overigens zonder voorkennis of toestemming van de nabestaanden van de geadresseerde van de brief – op p. 371 een facsimile van een brief afgedrukt die Ernst Wolff op 5 september 1944 in Londen aan Hans Winkel schreef om hem geluk te wensen met de aanstaande bevrijding van Nederland. De vrouw van Ernst Wolff kwam om bij een Duits bombardement op Londen in het kader van de Blitzkrieg. De bedoelde door Klaus Luig voortijdig gepubliceerde brief bevindt zich in het familiearchief.

24 In de *Referendarzimmer* van het kantoor werkten onder meer Reinhold Freiherr von Ungern-Sternberg, een telg uit het juristengeslacht Von Kehler, en de latere professor Konrad E. Duden. Brieven van Konrad Duden bevinden zich in het familiearchief. Om een indruk te krijgen van de belevenissen van juridische *Referendare* in het Berlijnse *Kammergericht* in die dagen, zie S. Haffner, *Geschichte eines Deutschen – Die Erinnerungen 1914-1933*, Stuttgart-München, 2001, 143 e.v.

25 Hans Winkel woonde in 1932-1933 in Berlijn in het Hegelhuis tegenover het Pergamonmuseum. Het huis bestaat nog steeds. Een medestudent met wie de relaties werden bewaard, was Paul Vallindas, na de oorlog hoogleraar internationaal recht in Thessaloniki.

van 27 februari 1933. Van het college na de *Machtsergreifung* op 28 februari 1933 van de rechtshistoricus Ernst Heymann, die zich als volbloed Nazi ontpopte, maakte Hans een kort verslag dat bewaard is gebleven.²⁶ Nadien werd Hans Winkel als eerste buitenlandse stagiaire toegelaten tot het advocatenkantoor van Hans Geutebrück (1869-1946) in Leipzig (april-juli 1933). Dit kantoor behoorde tot de nogal exclusieve balie van het *Reichsgericht*. Hans werd voorgesteld aan de toenmalige *Präsident* daarvan en volgde daarnaast de colleges in Leipzig van Heinrich Siber (1870-1951), alweer na een introductie door prof. Naber.

Alle genoemde advocaten waren corresponderenden van het kantoor-Winkel in Rotterdam. Er werden brieven gewisseld tussen Hans en zijn ouders. Deze correspondentie is gedeeltelijk bewaard in het familiearchief. Hans schreef ondertussen zijn proefschrift op het terrein van de historische rechtsvergelijking dat hij op 1 juni 1934 verdedigde in Utrecht²⁷ met prof. jhr. mr. D.G. Rengers Hora Siccama (1876-1962) als promotor.

Even daarvoor, in oktober 1933, liet hij zich beëdigen als advocaat en procureur en oefenden vader en zoon gezamenlijk de praktijk uit.²⁸ Naast hen werkte er nog een medewerker, mr. A.M. Mooij, als advocaat. Op de dag van de beëdiging (in oktober 1933) is hoogst waarschijnlijk een foto gemaakt van hen beiden in dezelfde toga, op het balkon van hun huis in de Voorschoterlaan (125). De foto van Jos Winkel is afgebeeld in het boek van J. Meihuizen *Smalle marges over de advocatuur in de oorlog*.²⁹

26 Tekst van een niet-geplaatste ingezonden brief ("Vijftig jaar geleden nog pas gisteren?") aan *NRC-Handelsblad* van 7 januari 1983: 'In zijn rubriek "Dezer dagen" van 4 januari j.l. schrijft Mr. Heldring dat voor iemand die 50 jaar geleden de jaren des ondersheids begon te krijgen die toenmalige gebeurtenissen zijn als "nog pas gisteren" geschied. Als, zij het enige jaren oudere, tijdgenoot van Mr. H. kan ik die levendigheid van herinnering volkomen onderschrijven. Voor dit, vermoedelijk met vele tijdgenoten gedeelde, gevoelens zou ik evenwel geen aandacht hebben gevraagd, ware het niet dat ik, anders dan Mr. H. concrete herinneringen aan de machtsovername zelf heb. Zij betreffen twee gebeurtenissen welke kort na elkaar zijn voorgevallen gedurende een semester dat ik als jong afgestudeerd jurist in de periode 1932/33 te Berlijn doorbracht. De eerste speelde zich af op een avond in januari 1933, een avond waarvan eerst naderhand zou blijken dat er, naar de woorden van Mr. H. "een fataal chapter van de wereldgeschiedenis" door werd geopend. Nog onder de indruk van een schitterend concert, gedirigeerd door Furtwängler, was ik die avond met een taxi onderweg van de Kurfürstendamm naar mijn pension in de buurt van Unter den Linden, toen wij in een ernstige verkeersopstopping geraakten nabij het gebouw van de Rijksdag. Laconiek zei de taxichauffeur dat daar kennelijk brand was uitgebroken en verontschuldigde hij zich over de omweg welke hij moest maken om mij naar het opgegeven adres te brengen. Werd mij de betekenis van deze eerste ervaring pas in de loop van de volgende dagen duidelijk, mijn tweede ervaring gaf mij een onmiddellijke schok. Deze werd mij toegebracht op het eerste na de machtsovername bijgewoonde college van een toenmaals bekend rechtshistoricus, Geh. Justizrat Prof. Dr. Ernst Heymann. Als bij toverslag was zijn betoogtrant veranderd: waren zijn beschouwingen over oude rechtsinstellingen vóórdien die van een rustige geleerde, op dit "historisch ogenblik" hield hij een bijna extatische lofrede op de oude Germaanse instellingen welke door de machtsovername tot nieuw leven zouden worden gewekt. De indruk van een radicale ommekeer werd versterkt door het sterk gewijzigde aspect van het auditorium. Vele vóórdien onopvallend geklede studenten hadden hun terughoudendheid laten varen en hadden, in bruine hemden gekleed, op de collegebanken plaatsgenomen om uitdrukking te geven aan hun politieke gevoelens.' Tekst in familiearchief.

27 *Le problème de la juridiction suprême*, proefschrift Utrecht, 1934, z.p.

28 Voor een bibliografie, zie S. Gerbrandy, E.H. Hondius en L.C. Winkel (red.), *H. Winkel, Verzamelde Opstellen*, Zwolle, 1984, 184-188.

29 J.P. Meihuizen, *Smalle marges. De Nederlandse advocatuur in de oorlog*, Amsterdam, 2010, afbeelding 41. Dezelfde wat aangepaste toga uit 1906 werd nog steeds gebruikt door zijn kleinzoon bij zijn werkzaamheden als raadsheer-plaatsvervanger in het Gerechtshof Amsterdam tot 2016.

Eén van de geruchtmakendste zaken waarbij Hans Winkel betrokken was aan het begin van zijn loopbaan was de verdediging van een van moord op zijn patroon verdachte procuratiehouder, de zogenaamde ‘moord op de (Rotterdamse) Oostzeedijk’ (moordzaak-Lans), waarin hij, waarschijnlijk pas in de procedure in hoger beroep bij het Hof Den Bosch, optrad als informele stagiaire van een der bekendste strafpleiters van die tijd, Mr. Frits A. Kokosky (Amsterdam).³⁰ De verdachte werd in hoger beroep vrijgesproken.

In 1936 werd Hans Winkel toegelaten als privaattoecent in de vergelijkende rechts-geschiedenis in Utrecht. Hij aanvaardde zijn leeropdracht op 26 oktober 1936 met een openbare les over ‘De methode der rechtsvergelijking’, een nog steeds waardevolle beschouwing, ook omdat de toen nieuwe opvattingen van H.R. Hoetink, zoals neergelegd in zijn inaugurele rede in Batavia (‘Over het verstaan van vreemd recht’) werden besproken.³¹ Hans Winkel gaf zijn lessen tot de mobilisatie van 1939. Hij was na zijn overtocht naar Engeland in mei 1940 als dienstplichtig officier werkzaam op het Departement van Oorlog van de Nederlandse regering in ballingschap. Bij een van de luchtaanvallen in het kader van de Blitzkrieg raakte hij gewond. Aanvankelijk was hij vooral belast met dienstplichtzaken,³² na 1943 werd hij toegevoegd aan de staf van het Militair Gezag en werd hij een van de juridische adviseurs van de latere generaal H.J. Kruls.³³ Vanaf september 1944 was hij in Brussel. Hij was in Wageningen tijdens de capitulatieonderhandelingen in de meidagen van 1945. Na de oorlog konden zijn lessen aan de Utrechtse universiteit door de voortdurende mobilisatie niet worden voortgezet. In 1947 werd hem op zijn verzoek eervol ontslag verleend door het College van Curatoren. Demobilisatie en benoeming tot rechter-plaatsvervanger in Den Haag volgden kort daarna. Hans Winkel was van 1949 tot 1962 rechter in Amsterdam en van 1962 tot 1978 raadsheer in het Amsterdamse gerechtshof. Hij publiceerde, behalve zijn proefschrift en zijn openbare les, nog enige rechtshistorische opstellen, een aantal preadviezen (voor de Vereniging voor de Wijsbegeerte des Rechts in 1949 en voor de NJV in 1952) en opstellen op het terrein van het geldende recht, onder meer in de feestbundels voor L.J. Hijmans van den Bergh en T.J. Dorhout Mees (zie de bibliografie, genoemd in noot 29).

30 J.P. Meihuizen, *Smalle marges*, 219: mr. Kokosky kwam in 1943 om in Duitse gevangenschap.

31 Een korte beschouwing over deze openbare les zal worden gepubliceerd in de feestbundel voor Esin Örtücü, emeritus hoogleraar rechtsvergelijking in Rotterdam en Glasgow die eerstdaags zal verschijnen in Glasgow.

32 Zie ook noot 23. Hans Winkel was nauw betrokken bij de vorming van de Irene-Brigade. Zie ook de Londense Dagboeken van jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude (bewerkt door A.E. Kersten m.m.v. E. Th. Mos), 's-Gravenhage 2001, dl. II, 1030 en 1037.

33 In het kader daarvan was hij belast met het organiseren van cursussen in Engeland voor tijdelijke MG-gezagsdragers die moesten optreden onmiddellijk na de bevrijding. Niet alle docenten van die cursussen zaten op dezelfde lijn. In L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, Deel IX, Tweede helft, 's-Gravenhage 1979, p. 1446 vv wordt een conflict beschreven tussen de organisatoren van deze cursussen (Kruls en Winkel) en prof. mr. J.A. Veraart. De brieven daarover zijn bewaard en door schrijver dezes aan diens achterkleinzoon Wouter Veraart (VU, Amsterdam) ter beschikking gesteld.

4 De familie Winkel tijdens de Tweede Wereldoorlog

Bij het uitbreken van de oorlog op 10 mei 1940 woonden de drie broers Winkel allen in Rotterdam. Zij werden op een verschillende manier aan de Jodenvervolgingen blootgesteld. Sylvain werkte aanvankelijk gewoon door als huisarts (Boezemsingel 130a), zij het na 1941 alleen nog voor Joodse patiënten. In het *Joodsch Weekblad* vindt men herhaaldelijk advertenties met vermelding van zijn spreekuren. Hij werd met zijn vrouw Sara Rippe vanuit Loods 24 te Rotterdam, het verzamelpunt voor opgeroepen Joodse Rotterdammers, eerst op 16 oktober 1942 gedeporteerd naar Westerbork. Vandaar werd hij in februari 1943 overgebracht naar het kamp Vught, waar hij als arts werkte. Er waren toen in Vught vrijwel geen medische voorzieningen. Omdat hij daar een geval van roodvonk rapporteerde, werd hij mishandeld door een Duitse arts.³⁴ Op 11 maart 1943 (volgens de cartotheek van Westerbork) was hij weer terug in Westerbork. Daar probeerde Sylvain – op grond van een toezegging daaromtrent – ook in de medische dienst te worden opgenomen. Hij bestelde daarvoor in Westerbork het nieuwe handboek van interne geneeskunde van prof. A.A. Hijmans van den Bergh voor f 44,10 (voldaan via de bank Lippmann & Rosenthal (LIRO), waar Joden sedert 1941 hun gehele vermogen dienden in te leveren³⁵). Zijn verzoek werd echter afgewezen, mogelijk vanwege het al genoemde conflict met een Duitse arts in Vught of omdat hij al 65 jaar oud was. Hij probeerde tevens een zogenaamde *Puttkammer Sperre*³⁶ te verkrijgen via brieven naar Montreux en een plaatsing op de Barneveld-lijst, net als zijn broer Michel, die daarmee wel succes had.³⁷ Al deze pogingen mislukten echter en op 20 juli 1943 werd hij met zijn vrouw naar Sobibor gedeporteerd. Niemand van dit transport overleefde. Ook zijn beide kinderen kwamen om.

In de eerste oorlogsjaren was de jongere broer Michiel tekenleraar aan de Joodse lycea in Rotterdam³⁸ en Den Haag. Michiel en zijn vrouw Bertha Winkel-van Dantzig verbleven vanaf december 1942 eerst in Barneveld in ‘De Biezen’. Op 29 september 1943 werden zij naar Westerbork gevoerd en op 4 september 1944 van daar naar Theresienstadt. Michiel portretteerde een aantal van zijn medegevangenen in Barneveld en ook nog in

34 Zie over hem H. van den Ende, *‘Vergeet niet dat je arts bent’*, *Joodse artsen in Nederland 1940-1945*, Amsterdam, 2015, p. 290.

35 Zie J. Presser, *Ondergang – De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*, 's-Gravenhage 1965, II, p. 204 vv. De betreffende verordening 148/41 dateert van 8 augustus 1941.

36 Door bemiddeling van een employé van de Amsterdamsche Bank E.A.P. Puttkammer konden vermogende vervolgdgen tijdelijk van deportatie worden vrijgesteld (worden *gesperrt*), indien zij beloofden in het neutrale buitenland deviezen aan de Duitsers ter beschikking te stellen, zie J. Presser, *Ondergang*, II, p. 99 vv.

37 Over de Barneveld-groep, zie B. de Munnick, *Uitverkoren in afzondering? Het verhaal van de Joodse ‘Barneveld-groep’ 1942-1945*, [Barneveld], 1991. Op de Barneveld-lijst werden vooraanstaande Joden geplaatst door bemiddeling van twee Nederlandse secretarissen-generaal (Frederiks en Van Dam). Aan hen werd beloofd dat de ingeschrevenen niet uit Nederland zouden worden gedeporteerd. Zij werden eerst in Barneveld verzameld en pas in september 1943 naar Westerbork overgebracht. Op 4 september 1944 werden de Barnevelders naar Theresienstadt, maar niet naar een vernietigingskamp overgebracht. Een groot deel van hen overleefde daardoor de oorlog.

38 Een foto van hem in P. van de Laar, *Stad van formaat. Geschiedenis van Rotterdam in de negentiende en twintigste eeuw*, Zwolle, [2000], 439, een foto van docenten aan het Joodsch Lyceum in Rotterdam; dezelfde foto in J.L. van der Pauw, *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, 2006, 354. Michiel Winkel is de meest links geportretteerde.

Westerbork. Er is onder meer een tekening van Martin David, de naoorlogse hoogleraar Oosterse Rechtsgeschiedenis in Leiden. Kopieën van deze tekeningen en de naoorlogse correspondentie met de nabestaanden van de geportretteerden bevinden zich in het familiearchief. In februari 1945 werden zij vanuit Theresienstadt uitgewisseld naar Caux in Zwitserland. Beiden hebben over hun traumatische oorlogservaringen nooit meer willen spreken, ook niet met hun naar Zuid-Afrika geëmigreerde dochters.³⁹

Op 14 mei 1940 werd het kantoor van Winkel Advocaten aan de Wijnhaven 119 bij het bombardement op Rotterdam geheel verwoest. De praktijk moest daardoor noodgedwongen vanuit het woonhuis worden voortgezet. Hans was, pas een paar weken getrouwd, ontkomen naar Engeland. Hij was met toestemming van zijn commandant uitgeweken als militair op 14 mei 1940, samen met enige andere officieren die niet wilden capituleren, maar wilden doorvechten in Zeeland.⁴⁰ Niet lang daarna moest de ariërvklaring worden ingevuld. Aanvankelijk beweerde Jos dat hij niet-Joods was.⁴¹ Hij had immers de Joodse gemeente omstreeks 1906 verlaten en hij beschouwde het Jood-zijn primair als gebonden aan een godsdienst en niet aan een ras. Uiteindelijk verloor hij die strijd en mocht hij, net als andere Joodse advocaten, alleen nog Joodse cliënten bijstaan. Het gezin verkeerde gedurende de eerste twee jaren van de bezetting nog in enigszins redelijke omstandigheden. Jos nam maatregelen zijn vermogen⁴² en een deel van de inboedel⁴³ te laten onderduiken en leverde maar een deel in bij Lippman & Rosenthal (LIRO). Wel liet zijn gezondheid te wensen over. Er waren verschillende oogoperaties noodzakelijk (laatstelijk in Arnhem), die echter een ernstige gezichtsbeperking niet konden opheffen.

39 Michiel was na de oorlog vrijmetselaar. Hij overleed in Bilthoven in 1964.

40 Dit waren onder meer R. Fack (1917-2010, van 1976 tot 1982 Nederlands ambassadeur in Londen) en Ir. Jaap de Koningh (later hoofdingenieur bij de Nederlandse Spoorwegen, directeur van de Hoofdwerkplaats Tilburg), zie daarover R. Fack, *Gedane zaken, diplomatieke herinneringen*, Amsterdam, [1984], 14 e.v. Zie ook de necrologie van R. Fack in de *Daily Telegraph* 14 juli 2010, online raadpleegbaar, en het Verslag van de Parlementaire Enquête in zake het regeringsbeleid in Londen, dl 8A, p. 161.

41 De correspondentie met het Departement van Justitie hierover bevindt zich in kopie in het familiearchief. Het schrijven van het Departement van Justitie aan Jos Winkel kwam blijkens de bewaard gebleven concepten ten departemente niet zonder problemen tot stand. Er is ook een zgn. Calmeyer-verzoek tot 'ontjoodsing' gedaan, dat is afgewezen. Dergelijke verzoeken tot 'ontjoodsing' werden ingediend bij dr. Hans Calmeyer, die werkzaam was in de Duitse administratie in Den Haag en belast was met de uitvoering van de verordening betreffende de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodse bloede van 10 januari 1941, zie G. von Freitag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer*, Amsterdam 2008, p. 73 vv. Over de rol van Dr. Calmeyer wordt verschillend gedacht. Een verzoek bij de zogenaamde Barneveldgroep te worden ingedeeld is eveneens mislukt, evenals een beroep op secretaris-generaal Hirschfeld, huisvriend van de familie.

42 Zijn vriend P.B. Kreukniet, in de oorlog hoogleraar te Groningen, speelde hierbij een belangrijke rol, evenals zijn schoondochter Helena Winkel-Rauws. Zij hadden effecten die niet bij de LIRO waren aangemeld, gelicht en bewaarden ze. Over P.B. Kreukniet, die een huis bezat in Wasseenaar, zie *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. 3, Den Haag, 1989, online raadpleegbaar.

43 Een inventaris van de inboedel bevindt zich in het familiearchief. De schilderijen en waardevol antiek meubilair zijn verloren gegaan, evenals vrijwel de gehele bibliotheek. Zie echter noot 3. In 1995 bleek er nog een bankrekening op naam van Jos Winkel te bestaan met een klein tegoed. Het huis aan de Voorschoterlaan was inmiddels door anderen bewoond, die zich prompt na de oorlog kwamen beklagen over achterstallig onderhoud en bomschade. De overgebleven familie kreeg geen toestemming er zich weer te vestigen. Het huis is na 1956 in verhuurde staat verkocht. Dat laatste kwam overigens in de naoorlogse periode veelvuldig voor vanwege de verplichte inwoning c.q. inkwartiering op grond van de Woonruimtetwet 1947.

De invoering van de verplichting een Jodenster te dragen in mei 1942 verslechterde de situatie dramatisch. In december 1942 moest het hele gezin onderduiken.⁴⁴ (Hun Joodse burens Van Creveld waren al weggehaald.)⁴⁵ De drie overgebleven gezinsleden werden op afzonderlijke adressen ondergebracht. Jos was laatstelijk ondergedoken bij hoofdonderwijzer Tjepco Nawijn in Zwijndrecht, waar hij op 16 maart 1944 is opgepakt door politie-beambte Harry Evers,⁴⁶ die later na de oorlog beweerde in het verzet te hebben gezeten.⁴⁷ Via het hoofdbureau van politie in Rotterdam aan de Haagsche Veer⁴⁸ werd Jos met twee mede-onderduikers⁴⁹ op 1 april 1944 naar Westerbork gebracht als strafgeval. Hij werd ondergebracht in de strafbarak, maar had daar wel de mogelijkheid met andere geïnterneerden te spreken, zoals met zijn broer Michiel,⁵⁰ Herbert Fuchs,⁵¹ Jos Mogendorff⁵² en Mina Waterman-Rippe.⁵³ Met de laatste trein naar Auschwitz werd hij – net als Anne Frank – op 3 september 1944 op transport gesteld en kwam hij in Auschwitz terecht in de quarantainebarak (deze bestaat nog steeds, zijn kleinzoon bezocht de barak in oktober 1989). In die quarantainebarak hield Jos nog een lezing over Spinoza.⁵⁴ Bij de ontruiming van Auschwitz is hij, naar ooggetuigen vermeldden, hoogst waarschijnlijk neergescho-

44 Klaartje Winkel-Gans had een Joodse vader en een niet-Joodse moeder. Zij was echter met Jos Winkel getrouwd, die volgens de Neurenberger wetten en de daarop gebaseerde verordeningen van de Duitse bezetter als vol-Joods gold. In het geval van huwelijk van iemand die als Joods gold met een – in de termen van de Tweede Wereldoorlog – half-Jood golden volgens de Duitse regelgeving beiden als vol-Joods. Daarom werd dochter Elly ook als vol-Joods beschouwd en Hans en Helena Winkel-Rauws als gemengd gehuwd.

45 In 2008 werd aan de schrijver nog een brief bezorgd met bijzonderheden van die laatste dagen van de familie in de Voorschoterlaan afkomstig van een vroegere buurtgenoot.

46 Een verslag van de inval en arrestatie bevindt zich in inv.nr. CABR 748 I-VI in het Nationaal Archief, dossier H. Evers.

47 Over deze Evers, zie A. van Liempt en J.H. Kompagnie, *Jodenjacht*, Amsterdam, 2011, 228-231 en 261-263, en H.C. Poppius, *Zwijndrecht van bezetting tot bevrijding*, uitgave in eigen beheer, 2005, 27-28. Harry Evers kwam weer vrij in 1950 en leefde tot 1991. De overval bij de familie Nawijn is aan Evers ten laste gelegd en werd in de naoorlogse pers besproken. Knipsels daarover bevinden zich in het familiearchief door toedoen van Frans Meijer, zoon van de apotheker Meijer in Zwijndrecht en oud-bibliothecaris van de Gemeentebibliotheek in Rotterdam. Op internet is te vinden De Dordtenaar van 17 mei 1949. Daaruit blijkt dat de overval op het huis van de familie Nawijn op 16 maart 1944 ook aan de NSB-burgemeester A. Aeckerlin van Zwijndrecht in het kader van de bijzondere rechtspleging is ten laste gelegd.

48 Hij ontmoette als arrestant in het politiebureau nog een van zijn cliënten, zie oorlogsdagboek Elly Winkel, berustend in het familiearchief.

49 Nan (Marianne Alida) Hamburger (geboren op 25 augustus 1924, overleden in Auschwitz op 31 januari 1945) en Irma Weil (geboren op 15 maart 1896, overleden in Auschwitz op 31 augustus 1944). Zij zijn veel eerder naar Auschwitz gedeporteerd dan Jos Winkel, namelijk al op 5 april 1944. Ook onderduikgastheer Tjepco Adriaan Nawijn kwam om in het concentratiekamp Oranienburg op 29 januari 1945.

50 Hij verbleef in de barak van de Barnevelders.

51 Herbert Fuchs was na de oorlog als jurist werkzaam bij de Amsterdamsche Bank en is samen met C.F. Rüter begonnen aan de publicatie van de strafvonnissen van Duitse oorlogsmisdadigers in Duitsland. Hij was gehuwd met Els Furnée, kleindochter van T.M.C. Asser, met wie schoondochter Heleentje bevriend was.

52 Jos Mogendorff (1918-2015) is op 11 september 1944 (laatste transport naar Duitsland uit Westerbork) naar Bergen-Belsen gedeporteerd en ernstig verzwakt teruggekeerd na te zijn bevrijd in Fallersleben. Hij was een neef van Michiel Winkel en Bertha van Dantzig via de familie Van Dantzig.

53 Zij was de vrouw van dr. Nathaniël (Nico) Waterman en de zuster van Sara Rippe, gehuwd met Sylvain Winkel, zie Van den Ende, *Vergeet niet dat je arts bent*, 89 en 183. Het echtpaar overleefde de oorlog vanwege het belangrijke medische onderzoek dat door dr. Waterman werd verricht. Twee van hun kinderen echter werden gedeporteerd en kwamen niet terug.

54 Daarover bevindt zich in het familiearchief een brief van een van de mede-gedeporteerden, de advocaat mr. B.P. Gomperts, die de ontruiming van Auschwitz wel overleefd heeft.

ten op of omstreeks 19 januari 1945. Hij is in het *Nederlands Juristenblad* met een korte necrologie herdacht.⁵⁵

5 Tot slot

De broers en zuster van Jos Winkel kenden allen een verschillend lot tijdens de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog. Zijn oudste broer meldde zich bij Loods 24 in Rotterdam, net als de meeste andere Rotterdammers van Joodse komaf. Hij kwam om met zijn hele gezin, zijn jongere broer profiteerde van de inschrijving op de nogal elitaire Barneveld-lijst, werd weliswaar geïnterneerd in Barneveld, Westerbork en Theresienstadt, maar kwam na de oorlog terug. Jos zelf dook eerst onder, werd verraden als onderduiker en kwam tenslotte om bij de bevrijding van Auschwitz. Zijn jongere zuster was na 1942 wel met succes ondergedoken. Zij overleefde. Hans Winkel overleefde de gevaarlijke oversteek naar Engeland op 14 mei 1940, werd weliswaar gewond bij de Blitzkrieg in Londen, maar overleefde die eveneens. Dankzij de illegale onderduik van het vermogen van Jos Winkel was de oorlogsschade weliswaar groot, maar niet fataal.

Het is de bedoeling van de schrijver van deze regels dat een deel van het bewaarde vermogen ten goede zal komen aan de beoefening van de rechtsgeschiedenis, een vak dat door drie generaties-Winkel werd beoefend. Een aanzet daartoe is de oprichting van het naar Joseph Winkel genoemde studiefonds rechtsgeschiedenis, zodat een naam die anders zou zijn uitgewist, zal kunnen voortleven.

Op 20 juni 2013 is op de Joodse begraafplaats aan het Toepad in Rotterdam in aanwezigheid van de voorzitter van de Israëlitische Gemeente te Rotterdam bij het graf van Samuel Winkel een gedenkplaat aangebracht, waarop diens in de oorlog omgebrachte nakomelingen zijn vermeld: twee van zijn zoons, Sylvain en Joseph, een van zijn schoondochters, Saartje Winkel-Rippe, en twee van zijn kleinkinderen Freddy Winkel⁵⁶ en Henderina Winkel⁵⁷ en de echtgenote van zijn kleinzoon Henriëtte Winkel-Blitz. De korte plechtigheid werd tevens bijgewoond door vertegenwoordigers van de families Rippe en Blitz.

55 NJB, 1946, 375-376, ongesigneerd.

56 Siegfried (Freddie) Winkel was vertegenwoordiger o.a. in bronwater en woonde in Rotterdam, Heemraadsingel 130, trouwdatum 29-7-1937; hij en Henriëtte worden geacht te zijn overleden in Auschwitz op 12-10-1944.

57 Een van de kleinkinderen was Hend(e)rina Winkel, dochter van Sylvain Winkel en Sara Rippe, die in Leiden farmacie had gestudeerd (jaar van aankomst 1923). Zij woonde op het adres Statenweg 189 C in Rotterdam en was provisor van de in 2012 opgeheven Blijdorp-Apotheek in Rotterdam. Bij het begin van de deportaties heeft zij getracht suicide te plegen, hetgeen niet gelukte. Uiteindelijk werd zij via Westerbork niet naar Auschwitz of Sobibor, maar als een van weinigen naar Majdanek (bij Lublin) gedeporteerd, waar zij is omgebracht in oktober 1943. Mededeling van Jos Mogendorff, evenals zij apotheker, en bevestigd door de cartotheek van het Rode Kruis.

Summary

Life and work of Joseph Winkel (1881-1945), attorney in Rotterdam (1906-1942), who was interested in legal history and classical antiquity and perished in Auschwitz in January 1945, followed by some biographical details of his son Hans Winkel, legal scholar, magistrate and author of some 70 publications in the field of law, comparative law, legal history and Jewish genealogy. A fund is created in memory of Joseph Winkel to further the study of legal history by his grandson.

Keywords

A new fund for legal history, Family history, Second World War, Persecution of Jews

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastricht-university.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesties.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘afl.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een kommapunt.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR promemorie.verloren.nl.

INHOUD *Pro Memorie 18 (2016), aflevering 1*

Redactioneel		1
Beatrix Jacobs	In memoriam J.P.A. (Jos) Coopmans (1925-2016)	3
Erik-Jan Broers	Het strafproces in de middeleeuwse Karelepiek	6
Dirk Heirbaut	Leenrecht in Vlaanderen, Saksen en Lombardije. Enkele beschouwingen naar aanleiding van de Nederlandse vertaling van de <i>Libri Feudorum</i>	28
Kaat Cappelle	‘In de macht, plicht en momboorije van heuren man’. De rechtspositie van de getrouwde vrouw in Antwerpen en Leuven (16 ^{de} eeuw)	48
Georges Martyn	Een Gents jurist danst de dodendans. Het schilderij ‘Allegorie op de zeven standen’ van het STA’M	69
Emese von Boné	De rol van Cornelis Felix van Maanen in de ‘Nederlandse rechtsstaat’ onder Napoleon	86
Laurens Winkel	Mr. Joseph Winkel (1881-1945), naamgever van het Mr. Joseph Winkel Studiefonds Rechtsgeschiedenis	103

Recensies

Dave De ruysscher (red.), *Rechtspreken en lekenparticipatie, noodzaak of traditie?* (Ton Jongbloed) 115; G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond 1599-1797* (Eddy Put) 118; Michiel Van Groesen e.a., *Het gelijk van de Gouden Eeuw* (Sebastiaan Vandenbogaerde) 119; Klaasje Douma, *De adel in Noord-Brabant, 1814-1918. Groepsvorming, adellijke levensstijl en regionale identiteit* (Maarten van Boven) 122; Kees Briët, *Het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië. Portret van een vergeten rechtscollege* (Michael Milo) 124

Over de auteurs		128
------------------------	--	-----

